

הלכה ומנהג בייעוץ האקדמיה לציבור

הרו דובנב

הדקדוק. החלטות האקדמיה בדקדוק הן תוצאה של דיון מקיף בנתוני הספרות העברית לתקופותיה ובמגמות בעברית בת-זמננו. עובדי המזכירות המדעית המשיבים על השאלות מכירים את תולדות הדיון ואת נימוקיהם של חברי האקדמיה שהשתתפו בו, ובדרך כלל אין להם קושי להסביר כיצד נתקבלה ההחלטה ומדוע. לעומת זאת, טביעת המונחים רצופה חידושים מטבעה, ובכל חידוש יש מידה רבה של ניסוי. יש מונחים שנקלטו בציבור מיד, ויש מונחים שנקלטו כעבור זמן רב; יש מונחים שנקלטו בשינוי כלשהו, ויש מונחים שלא נקלטו כלל. אין להתעלם מנתוני המציאות במתן התשובה, ואף על פי שתוקפן החוקי של החלטות במינוח אינו שונה לכאורה מתוקפן של החלטות בדקדוק, במקרים לא מעטים לא יוכלו המשיבים להסתפק במסירת המונח שנקבע ובהסברו. אם נשאלה, לדוגמה, השאלה אם הצורה הפיתית במשפט "חיכיתי לך זמן רב" תקנית, אפשר שהתשובה תפתיע את הפונה, אבל בשביל המשיב היא חד-משמעית ונחרצת: צורות כאלה שכיחות למדי בתנ"ך, האקדמיה דנה בהן ולא מצאה סיבה לפסלן גם בעברית בת-זמננו. לעומת זאת בתשובה לשאלה התדירה אם יש לומר **ניסוי וטעייה** או **ניסוי ותהייה** לא דיי במסירת קביעתה של האקדמיה. המונח שנקבע באקדמיה (בתחומי הכימיה, הפיזיקה והפסיכולוגיה) הוא **נסייה וטעייה**. הצורה נסייה נבחרה כחלופה ל-trial והיא מובחנת הן מן נְסִי (אקספרימנט) הן מן נְסִיּוֹן (experience), ובזכותה גם נשמרת הסימטריה – אחידות המשקל בתוך הציורף. גם במקרה הזה ימסור המשיב לפונה את ההחלטה ואת נימוקיה, אבל לא בהכרח יתעלם מן העובדה שהמונח הרשמי כצורתו אינו ידוע לציבור, ואולי יוסיף דבר מה לטובת הציורף המוכר **ניסוי וטעייה**. מה שאפשר לומר מפורשות הוא שהשימוש ב**תהייה** איננו תקין, מפני שאין לה כל זיקה למונח הנדון, trial and error, מלבד דמיון הצליל בהגייה לא מוקפדת (ומכאן יש אפשרות למשחק מילים לעת מצוא).

מטבע הדברים, בירור סוגיות שלא נדונו בוועדות האקדמיה ולא הוכרעו במליאה מורכב הרבה יותר. המשיבים יכולים להיעזר בספרים ובמאמרים לשיפור העברית ולבדוק אם איש מאנשי הלשון, דוגמת יצחק פרץ, יצחק אבינרי, אבא בנדויד או חיים אהרנוביץ, כבר עסקו בשאלה ואספו את המידע ההיסטורי הנחוץ, אבל אין המשיבים מחויבים לייעץ ברוח ההמלצה שנמצאה בספרים אלו, מה עוד שיש לא מעט חילוקי דעות בין ספר אחד למשנהו. כשאין החלטות אקדמיה ואין אזכורים בספרות, הן איסוף הנתונים הן הסקת המסקנות מוטלים על המשיבים עצמם. בירורה של סוגיה דקדוקית בעקבות פנייה מן הציבור נעשה ברוח עבודתה של ועדת הדקדוק: הוא מתחיל בבדיקת רובדי הלשון הקלסיים – לשון המקרא ולשון חכמים, נמשך בחיפוש בספרות מופת מאוחרת יותר ובכללה ספרות המופת של העת החדשה (ובנוגע לסוגיות מסוימות גם בחינת מסורות הלשון בפי עדות ישראל), מתרחב להערכת התהליכים הנצפים בעברית החדשה ומסתיים בהמלצה על אחת האפשרויות או לחלופין בקביעה שאפשרויות אחדות שקולות. ככל שהנתונים רבים וסותרים, גדל האתגר וגדלה האחריות שבהכרעה. ניסוח ההמלצה עשוי להיות זהיר, מסויג בביטוי דעה אישית, כגון "נראה לי ש...". עובדי המזכירות המדעית משתדלים ככל האפשר לתאם ביניהם את רוח ההמלצות.

מתן תשובות בענייני לשון הוא מתפקידיה המסורתיים של המזכירות המדעית באקדמיה ללשון העברית. התעניינות הציבור בלשונו – במקור המילים והביטויים, בזיקה בין המילים, ובייחוד בכל הקשור לתקינות הדיבור והכתיבה – אופיינית לכל חברה מודרנית. בעשרות מדינות יש מוסדות לאומיים המופקדים על הכוונת הלשון, ורבים מהם מקיימים שירותי ייעוץ לציבור הרחב בלא תשלום. אתר מועצת הלשון הנורווגית (Språkrådet), לדוגמה, מדווח על מתן עשרת אלפים תשובות בקירוב לשנה בטלפון ובדואר האלקטרוני. מועצת הלשון הפולנית (Rada Języka Polskiego) מתחייבת להשיב על כל השאלות של מוסדות המדינה, ואילו לאנשים פרטיים היא משיבה לפי יכולתה. הקושי להתמודד עם ריבוי הפניות בענייני לשון קיים גם בארצות אחרות, ואולם ללשונו היסטוריה מיוחדת במינה: העברית חזרה לשמש לשון היום-יום העיקרית של האומה בדיבור ובכתב כאחד אחרי הפסקה ארוכה, ובנסיבות האלה יש לדוברים תהיות אין-ספור על אוצר המילים והביטויים, על ענייני הדקדוק והסגנון ואף על השמות הפרטיים.

על אילו שאלות משיבה המזכירות המדעית? כשם שאי אפשר למנות את רכיבי הלשון ואת תופעותיה, כך אין לצפות מראש את כל סוגי השאלות שעשויות להישאל אודותיה. כמעט בכל יום מגיעות למזכירות המדעית שאלות חדשות ומפתיעות. לא יעלה על הדעת, כמובן, שאפשר להכשיר מומחה או אפילו קבוצת מומחים שיהיה ביכולתם להשיב על כל מגוון השאלות בעלות הזיקה לעברית. מלכתחילה המזכירות המדעית מופקדת בעיקר על מסירת החלטות האקדמיה לציבור הרחב. לפי תקנון האקדמיה הפנת ההחלטות והשירות לציבור כרוכים יחדיו: "המזכירות המדעית עושה לפרסום החלטות האקדמיה בענייני לשון בציבור ומשיבה על פניות הציבור בענייני לשון" (סעיף 47ה). אך הלכה למעשה אין מגבילים את קהל הפונים רק לסוגיות הדקדוק והמינוח שנדונו והוכרעו, מה גם שאלו נגישים לציבור באתרי האקדמיה. וככל שהחלטות נגישות יותר וככל שהציבור לומד ליהנות מנגישותן, גדל חלקן של פניות החורגות מתחום ההחלטות, ומלאכתם של המשיבים נעשית מורכבת יותר. עניינים רבים מועלים לדיון בוועדות בעקבות פניות הציבור, ולעומתם עניינים רבים אחרים זקוקים להוראת שעה ואינם מתאימים לדיון בוועדות. מגמת השירות של המזכירות המדעית בפועל היא לעזור לפונים ככל האפשר על פי הצרכים שלהם, ורק פניות אחדות יוצאות מכלל זה. לדוגמה, אין המזכירות המדעית נוהגת לסייע בפרשנות של טקסטים, בייחוד כשפרשנות זו יש השלכות משפטיות (עיקרון זה פועל גם בייעוץ הלשון בכמה מוסדות דומים באירופה). גם תלמידים המבקשים להיעזר במזכירות המדעית בכתיבת מטלות לימודיות למיניהן אינם נענים בהכרח.

רובן הגדול של השאלות אכן נוגע לתקינות הלשון. חברים שהתערבו ביניהם בשאלה שנוגעת ללשון, מורים, תלמידים, פקידים, עיתונאים ועורכי לשון – כולם מבקשים לדעת "מה נכון" או "מה נכון יותר" בעברית.

נתחקה עתה על העקרונות המנחים במענה לפניות משני המינים: בסוגיות שנדונו והוכרעו באקדמיה ובסוגיות שלא נדונו בה. מסירת החלטה בתחום המינוח אינה דומה תמיד למסירת החלטה בתחום

דוגמה לשאלה תדירה ולא מוכרעת בדיוני האקדמיה היא פעלים המציינים שינוי או התהוות של מצב בבניינים קל (פֻעַל) ונִפְעַל. בלשון ימינו יש זוגות רבים של קל ונִפְעַל נרדפים בהוראה זו: תָּרַב וְתָרַב, קָפָא וְנִקְפָא, עָמַד (במשמעות 'פסק מלכת') וְנִעְמַד. פניות הציבור בעניין הזה מוסבות בעיקר על הזוגות אָבַד וְנִאָבַד, קָבַח וְנִקְבַח: האם יש לראות בצורה נפול נחיתה ועממית או אפילו טעות? אם נסתמך רק על המקורות הקלטיים מן התקופות המייצגות עברית חיה (גם בדיבור), ודאי יהיה עלינו להעדיף את בניין קל. השימוש בבניין זה בהוראת שינוי מצב בתנ"ך נרחב: הפועל תָּרַב שכיח בהרבה מִנִּקְרַב; מצויים הפעלים תָּלַשׁ, עָמַד, קָפָא וכמובן גם אָבַד וְקָבַח, ואילו תָּלַשׁ, נִעְמַד, נִקְפָא, נִאָבַד וְנִקְבַח אינם באים בתנ"ך. גם המשנה מספרת על מפתח שֶאָבַד (עירובין ג, ג) ועל נרות שֶקָבוּ (תמיד ג, ט). בכתבי היד של התלמוד הבבלי נמצאה הצורה נִאָבַד בנפעל דווקא (קידושין ב ע"ב; גטין לו ע"ב), ואולם היא שונתה בדפוסים לבניין קל, כנראה בשל הסטייה מן הנורמה המקראית. הפועל נִקְבַח החל לשמש בעיקר בימי הביניים. בספרות ההשכלה שימשו הפעלים נאבד, נכבה, נקפא, נעמד ואחרים בתפוצה גדולה וכן בספרות העברית החדשה.¹ משפטים כגון "הסוכרת נִעְבְּרָה לו", "היא כמעט נִטְעָעָה באמבטיה", "אני לא נִשְׁבַּעַת מפרוסה אחת" בפי ילדים קטנים² מעידים על מגמת עדיפות לבניין מסומן, ייחודי לפעלים עומדים בהקשר של שינוי מצב, כלומר לנפעל או להתפעל. קרוב לוודאי הילדים משתמשים בהם בלי ששמעו בעבר, וכמובן אינם יכולים לדעת שגם הצורות האלה מתועדות בספרות חז"ל המאוחרת וביתר שאת בימי הביניים ובספרות ההשכלה. לפונים רבים קשה להסתפק בהסברים; הם מעוניינים בהמלצה מעשית, ובמקרה הנדון יבקשו להכריע אם הפועל נִקְבַח וכיוצא בו נופל מן הפועל קָבַח וכיוצא בו. ואולם נראה שהתשובה הטובה ביותר היא הצגת השיקולים לכאן ולכאן.

לעתים חוסר ודאות בנוגע למקורה של תופעה מקשה על קביעת מעמדה הנורמטיבי. כזו היא השאלה החוזרת ונשנית על טיב ביטויי הזמן כגון 'השעה שלוש ועשרה' או 'השעה חמישה לשש': האין כאן טעות במין הדקדוקי של שם המספר? הלוא הכוונה לספירת דקות, ושם העצם דָּקָה הוא ממין נקבה. במרבית השיבושים בשם המספר צורת הנקבה משמשת במקום צורת הזכר, כגון "שלוש ילדים", ואילו בביטויי הזמן רווחת דווקא צורת הזכר תחת צורת הנקבה הצפויה.

מקובל לתלות את הצורה הזאת בשימוש במילה נִנְעַת כמילה נרדפת לְדָקָה, שימוש שרווח במחצית הראשונה של המאה העשרים ונחשב לא מדויק.³ אם נעיין במילון בן-יהודה, לא נמצא שם את הערך דָּקָה במשמעות יחידת זמן אלא דָּק בלבד; זאת הצורה היחידה, ככל הנראה, ששימשה בספרות ימי הביניים (אף שנוצרה בהשפעת המילה הערבית דָּקִיקָה ממין נקבה), וזאת הצורה העיקרית גם בספרות ההשכלה. עקבותיה מצויים אף בשירה העברית מראשית המאה העשרים, המוכרת לרבים גם בימינו בזכות השירים המולחנים: "תִּבְּלֵ זֶה רֵבָה וְדָרְכִים קָה רָב, בְּנִפְשֹׁת לְדָק, בְּנִפְרָדֹת לְעֵד" (רחל, זמר נוגה); "הן עֵינֵי לְמָדוּ לְחֵדָּה וְחָדְלוּ מִשְׁכָּבָר לְרָזָה עַל לֹחַ שְׁעוֹן אֶת מִרוֹץ הַדְּקִים" (לאה גולדברג, ימים לבנים).⁴ ואולי אין כל קשר בין צורות הזכר של שם המספר לשם עצם זכרי כלשהו אלא מדובר בצורה שנתייחדה למעמד תחבירי עצמאי בביטויי זמן ובביטויי מחיר (רק ברכיב האחרון שלו, כגון **הכרטיס עולה שש ועשרה**), מעין שימוש בצורות הזכר ההיסטוריות של שם המספר בערבית המדוברת של ארץ ישראל.⁵ ועדיין לא הונהר מדוע רק שני שמות מספר – חמישה ועשרה – משמשים בזכר בהקשרים

אלו ולא שמות מספר אחרים (איש אינו אומר "עכשיו שבע (ו)עשרים וחמישה", ודאי לא "שבע ושנים עשר" אלא "שבע (ו)עשרים וחמש", "שבע ושנים עשרה"). איזה מכל ההסברים מוצלח יותר? לפי שעה קשה להכריע. קשה לא פחות לקבוע אם אחד מהם מאפשר לראות בצורה המקובלת צורה תקנית.

יש אנשי לשון, ובהם עובדי המזכירות המדעית, הנוטים לפסול ביטוי רווח בשל השפעת הלעז הבוטה הניבטת ממנו, אבל יודעים שהשימוש מושרש מאוד ומתלבטים אם להכריז עליו מלחמת דון קישוט. הכוונה למונחים שלא נדונו באקדמיה, כגון הִשְׁקָה במישור מורחבת. לפני ארבעים שנה בערך נקבע המונח הִשְׁקָה במילון למונחי הימאות במשמע הורדת כלי שיט חדש למים, באנגלית launching. השורש נש"ק מכוון למגע הראשון של האנייה עם פני המים. באנגלית בתי-ימינו נתרחב השימוש במילה launching לתחומים שאין להם זיקה לשיט, ובעקבות האנגלית גם אנחנו מְשִׁיקִים ספרים, מְשִׁיקִים סרטים, מאכלים, טלפונים משוכללים וכל מוצר חדש אחר שיוצא לשוק ואף מרכזי מחקר ומסילות רכבת (במקום לחגוג יציאה לאור, להשתתף בהקרנת בכורה, לחנוך, לכוון ועוד).

רבות השאלות שהתשובה עליהן לא תינתן ברוח "מותר" או "אסור" ואולי היא תסב לפונים אכזבה קלה, אבל דווקא השאלות הללו עשויות להיות מקור לא אכזב ללימוד פורה ומרתק לאנשי המקצוע ולציבור הרחב כאחד.

- * המאמר הזה הוא עיבוד והרחבה של הרצאה בערב העיון "העברית בין רצף לחידוש" באקדמיה ללשון העברית (ראו ידיעה בעמוד 1).
1. רות אלמגור-רמון עמדה על סוגיית אָבַד וְנִאָבַד בספרה "רגע של עברית" (בעקבות תכנית רדיו בשם זה), תשס"א, יחידה 105, וקבעה שלמהדורים מומלצת הצורה אָבַד.
  2. את הדוגמות האלה רשמתי מפי בתי תמר בת השש וחצי בשבועות האחרונים.
  3. לדוגמה, ב"מילון ההווה" מאת שושנה בהט ומרדכי מישור ליד המשמעות 'ידקה': בערך **רגע** הוער "מיושן, בימינו לא תקיני".
  4. את הסבר צורת הזכר של שמות המספר **וחמישה** / **ועשרה**; **חמישה ל' / עשרה ל'** בצורה דָּק הציעה לראשונה תמר כץ מן המזכירות המדעית.
  5. אמנון שפירא העלה את ההשערה הזאת במאמרו "לשונויות במגע", לשוננו לעם מ-מא (תש"ף), עמ' 296. ור' משה פיאמנטה, דבר ערבית, מבוא לערבית הארץ-ישראלית, ירושלים 1969, הערות 5 (עמ' 33) ו-17 (עמ' 35) לשיעור 8.